

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA TA‘LIM VAZIRLIGI**

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

TOJIXON SABITOVA

**O‘ZBEK XALQ
DOSTONLARINING NAZARIY
ASOSLARI VA BADIYYATI**

Monografiya

Toshkent
“FIRDAVS-SHOH”
2022

UDK:

KBK:

S

Sabitova T.

O‘zbek xalq dostonlarining nazariy asoslari va badiiyati [Matn] Monografiya.
Tojixon Sabitova. – Toshkent: “Firdavs-shoh” nashriyoti, 2022. – 140 b.

Mas’ul muharrir:

Davlatova Adiba,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent.

Taqrizchilar:

Abdimurod Tilavov,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Nodira Xoliqova,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Mazkur monografiyada folklorshunoslikning yirik epik janrlaridan bo‘lgan o‘zbek xalq dostonlarining nazariy asoslari va badiiy jihatlari ilmiy tadqiq qilingan. Dostonlardagi tahlillar muallifning ilmiy kuzatishlari, adabiy-nazariy qarashlari va 50 yildan ortiq pedagogik tajribalariga tayangan holda va ta’limga nisbatan innovatsion yondashuv sifatida e’tirof etilayotgan yangiliklarni xalq dostonlarini o‘qitishdagi bir necha interfaol metodlardan foydalanish mumkinligi jihatlari ko‘rsatib berilgan. Folklorshunoslikning yirik janri bo‘lgan dostonlarning nazariy, poetik, yangi metodik tamoyillarini tahlil va tadqiq etish Yangi O‘zbekistonni Uchinchi Renessans davrining bugungi muhim hamda dolzarb masalalaridandir.

Monografiya pedagogik oliy ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan professor-o‘qituvchilar, bakalavriat va magistratura talabalari, filolog mutaxassislar, yosh ilmiy tadqiqotchilar va keng kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti ilmiy texnik kengashining 2022-yil 20-oktyabrda 20-sonli bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-8307-6-9

© Tojixon Sabitova, 2022
© “Firdavs-shoh” nashriyoti, 2022

*Ushbu monografiyani Chirchiq
davlat pedagogika universitetining
5 yilligiga bag'ishlayman.*

Muallif

KIRISH

Mustaqilligimizning 31 yilligi tadbirlarida muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev 5ta ustuvor yo'nalishning birinchisini ta'lim sohasi deb aytdilar. Zero bu sohada ilmiy salohiyat eng yuqori o'rinda turmog'i lozim. Chunki qayerda ilm-ma'rifat bo'lsa, o'sha joyda ma'naviyat, qadriyat, jonajon Vatanga bo'lgan sadoqat va boshqa insoniy fazilatlar rivojlanaveradi. Shuning uchun bu masalalarga davlat siyosati darajasida katta e'tibor berilmoqda.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev «Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi» kitobining to'rtinchi bo'limida ta'lim, tarbiya, ilm-fanga hammaga tegishli fikrlarni bejiz aytmadilar: «Yana bir bor ta'kidlayman: men -Yangi O'zbekistonni -obod va farovon, demokratik mamlakatni, Uchinchi Renessansni barpo etishda pedagoglar, professor-o'qituvchilar, ijodkor ziyolilarni eng katta kuch, tayanch va suyanch»¹deb ilm ahliga ishonch bildirdilar. Shunday ekan, biz professor-o'qituvchilar har birimiz o'z sohamizni halol mehnatimiz bilan rivojlantirishimiz va ilm-fanni yuksak marralarga yetkazishimiz lozim. Shuningdek, ilmiy tadqiqot ishlarimizni amalga oshirishimiz zarur, zero folklorshunoslik ilmida ham. Shu nuqtai nazardan bu monografiyani yaratishga harakat qildim. Muhtaram Yurtboshimiz aytganlaridek, bu tadqiqot folklor ilmi bilan shug'ullanuvchi bakalavr, magistr talabalarga va doktorantlarga amaliy yordam berar degan umiddaman.

Jahon folklorshunosligidagi asarlarning nazariyasi, poetikasi va metodikasini tadqiq etish dolzarb ilmiy muammolardan biridir.

Dunyo folklorshunosligi mundarijasida turkiy xalqlar, jumladan o'zbek xalq og'zaki ijodi asarlari alohida o'rin egallaydi. Bu asarlar millat tarixi singari qadimiy va boy ekanligi diqqatga sazovordir. Turkiy xalqlarning kechmishi, xalq va davlat sifatida bosib o'tgan yo'li og'zaki ijod dostonlarida o'z aksini topgan.

O'zbek folklorshunosligida eng muhim o'rin tutgan, sinkretik janr hisoblangan katta hajmdagi epik asarlardan biri dostonlar haqida qancha

¹ Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. O'zbekiston.-2022.

ko'p mulohaza yuritsang shuncha kamday tuyulaveradi. Chunki bunday asarlar xalq og'zaki ijodida o'tmish zamonlar to'g'risida qahramonlik idealizatsiya ko'lamidagi hikoyalar, rivoyatlardir.

Dunyodagi ayrim xalqlarda o'zining tarixiga oid yirik hajmdagi katta muhim voqea bayon etiladigan janrlar bor. Biz - o'zbeklarda bu janr «doston» deb ataladi. «Doston» so'zi qiziq-qiziq voqealarni hikoya qilish, maqtash ma'nolarini anglatadi. Badiiy adabiyotimizda asosan ikki usulda yaratilgan dostonlar bor. Birinchisi, asrlar davomida xalq og'zaki ijodida baxshilar tomonidan og'zaki tarzda kuylab kelingan dostonlar. Ikkinchisi, yozma shaklda shoirlar tomonidan ijod qilingan dostonlar, «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Malika ayyor», «Ravshan»; «Kuntug'mish», «Rustamxon» kabilar og'zaki dostonlar namunalaridir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z», Navoiyning «Hayratul abrор», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» kabi asarlari esa yozma adabiyotdagi dostonlar bo'lib, ularni og'zakidan ajratish lozim bo'ladi.

Og'zaki ijoddagi doston bir qator tarkibiy qismlardan tashkil topadi. Professor M. Saidov ularni she'riy va nasriy parchalardan iborat matndan, musiqadan, doston aytuvchining hofizlik san'atidan va soz cherta bilishidan iborat, deb qayd etadi. Shu bilan birga, doston haqida to'liq tasavvur hosil qilish uchun baxshining bevosita tinglovchilar davrasida qaynab (ilhomga kirib) doston ijro etishiga guvoh bo'lish ham muhimdir. Demak, doston bo'lishi uchun baxshining tinglovchi bilan jonli muloqotini ham tarkibiy qismlardan biri sifatida baholash mumkin.

Dostonni baxshilar kuylaydilar. Qadimgi zamonlarda «baxshi» xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, ayrim hududlarda ustoz ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda bu so'z asosan xalq dostonlarini kuylaydigan san'atkorni bildiradi. Baxshi soz chertganda sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonandadir. Shuningdek, parchalarni bir zumda to'qib ketadigan shoir, dostondagi nasriy parchalarni yoddan o'qiyotganda badiiy so'z ustasi hamdir. Shoirtabiat baxshi hech qachon dostonni bir xil, ya'ni o'zgarishsiz ijro etmaydi. Professor Hodi Zarifovning ta'kidlashlaricha, bulung'urlik Amin baxshi «Alpomish» dostonini uch oy davomida tinglovchilarini sira zeriktirmay kuylagan ekan. Endi yozda yoki kuzda boshlangan doston kuzda yoki qishda nihoyasiga yetishini tasavvur qilaylik. Bir fasl muddatda doston ijro etgan baxshi biron kitobga qaramasdan shuncha gapni va she'riy parchalarni qaerdan topgan? O'sha nusxadagi dostonning hajmi qanday bo'lgan? Uch oy zeriktirmay ijro etish uchun naqadar yuksak mahorat

egasi bo'lishi kerak o'sha baxshi? Bu savollarga beriladigan har bir javob o'zbek dostonchiligining beqiyos imkoniyatlarini qayta-qayta takrorlaydi, xolos. Baxshi doston aytar ekan, «Alpomish» dostonida Alpomish gapirganida, Alpomish mardligini, Barchin so'zlaganida go'zal qizning yuzini ko'z oldimizda gavdalantiradi. Shuning uchun doston kechalari har bir tinglovchi uchun katta bayram bo'lgan. Bu kechalarda odamlar o'rtasidagi hamma ginaxonliklar unutilgan, turmush tashvishlari chekingan. Yoshu kattalar, erkak-ayollarning butun xayoli dostondagi voqealar bilan band bo'lgan.

Dostonlar hajm jihatdan chegaralanmaydi. Doston ijrosi ham ba'zan soatlab, ba'zan kunlab davom etgan. Bunda doston mazmuni, baxshining mahorat darajasi muhim hisoblangan. O'zbekistonda xalq dostonlari Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Xorazm, Namangan viloyatlarida va Qoraqalpog'iston muxtor respublikasida ijro etiladi. Ijrochi baxshilar do'mbira, tor, dutor chertib, qo'biz tortib doston aytadilar. Ijro usuliga ko'ra o'zbeklarda Samarqand, Xorazm, Farg'ona (Namangan) dostonchilik an'analari mavjud bo'lib, Samarqandda ichki bo'g'iz ovozda, Xorazmda ochiq qo'shiq aytish yo'li bilan, Namanganda ochiq, ammo, musiqa asbobiga mos holda kuylanadi.